

ბიბლიური ჯეზუიტების გამოვლინება ქობულეთის ისტორიიდან

ნაილა ჩელებაძე

ისტორიის დოქტორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის
უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი; საქართველოს
საპატრიარქოს წმიდა ტბელ აბუსერისძის
სახელობის უნივერსიტეტის პროფესორი
ელ-ფოსტა: naila.chelebadze@bsu.edu.ge
ORCID: 0009-0003-2451-1753

სულხან შაჰარიშვილი

ისტორიის მაგისტრი, საქართველოს საპატრიარქოს წმინდა
ტბელ აბუსერისძის სახელობის სასწავლო უნივერსიტეტი
Master of History, St. Tbel Abuseridze Teaching
University of the Georgian Patriarchate
ელ-ფოსტა: sulkhanshaqarishvili@gmail.com
ORCID: 0009-0008-9057-3203

აბსტრაქტი ზაქარია ჭიჭინაძის, დიმიტრი ბაქრაძის, სერგო ვარდოსანიძის, ბათუმი შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომების მიხედვით. შესწავლილია, ქრისტიანობის მდგომარეობა ოსმალეთის ოკუპაციისა და პოსტ-ოსმალურ პერიოდში, ქობულეთის ადმინისტრაციულ ერთეულში. სადაც გამოიკვეთა, რომ მიუხედავად დიდი ზეწოლისა და განსაცდელებისა ქრისტიანობა მაინც არ გამქრალა. ადგილობრივ მოსახლეობაში მინავლებული ნაკვეთხალის სახით, მაინც იყო შემორჩენილი ქრისტიანული წარმოდგენები რის გაღვივებასაც ხელი შეუწყო გულანთებული მამულიშვილების აქტიურმა მოქმედებებმა.

საკვანძო სიტყვები: ქრისტიანობა; ქობულეთი; ოსმალური ოკუპაცია.

* * *

აჭარის სულიერი განვითარება პირველივე საუკუნეში ქრისტეს მოწაფეების – ანდრია პირველწოდებულის, მატათას, სვიმეონ კანანელისა და სხვათა მისიონერულ მოღვაწეობასთანაა დაკავშირებული, რომლებმაც ქრისტიანობა ზემო აჭარაში-დიდაჭარაში გაავრცელეს. ბუნებრივია, ეს პროცესი რამდენადმე უნდა ყოფილიყო დღევანდელი ქობულეთის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზეც, სადაც ადრექრისტიანული ხანის ძეგლების ნაშთები (ციხისძირ-ბობოყვათის) და სამარხები არის მიკვლეული (ინაიშვილი, 1993:43; ჭიჭინაძე, 2004:114). ოსმალთა ბატონობის პერიოდში ხანგრძლივი დროის მანძილზე ეს ძეგლები, ისე როგორც სხვა ქართული კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, ნადგურდებოდა, რომლის ნაცვლად დაარსებული მაჰმადიანური რელიგიური სალოცავები და სკოლები ადგილობრივთა გათურქების, ისლამის მტკიცედ დანერგვის ძლიერ საშუალებას წარმოადგენდა (სახოკია, 1985:234; ბაბილოძე, 1958:29; ყაზბეგი, 1960:88). მიუხედავად ამისა, ქობულეთის მოსახლეობამ შეინარჩუნა ქართული ცნობიერება, ქართული ენა და ქართული დამწერლობის „დედაბრული ხელიც“ (ბაქრაძე, 1987:47; სახოკია, 1985:125; ჩელებაძე, 2012:12; ხახუტაიშვილი, 2017:15).

აჭარაში ოსმალთა ბატონობის დროს გამაჰმადიანების საფრთხეს არაერთი სასულიერო პირი გაწერდა, საეკლესიო ქონების გადარჩენილი ნაწილი კი გადაიტანეს მეზობელ რაიონებში (ბაქრაძე, 1987:112-125). მოსახლეობამ ისლამის მომძლავრების, მოგვიანებით კი ანტირელიგიური ბრძოლის

პერიოდშიც კი შემოინახა ქრისტიანული ძეგლებისადმი ხსოვნა და პატივისცემა, შეძლო ბიბლიური ცოდნის მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციების საფუძველზე ხალხური ვერსიების სახით მისი შენარჩუნება.

უფრო მწვავედ იდგა ქობულეთში, ისე როგორც მთელ აჭარაში, ქრისტიანული რწმენისათვის ბრძოლის საკითხი. როგორც ცნობილია, 1723 წლიდან ოსმალებმა ქობულეთის ზღვისპირა ტერიტორიები დაიკავეს. ადგილობრივ მოსახლეობას ბრძოლისუნარიანობა არ დაუკარგავს და თავდაუზოგავად ცდილობდა ოსმალთა უღელისგან განთავისუფლებას. ამ ბრძოლას სათავეში დარეჯან თავდგირიძე ედგა. 1737 წელს ქობულეთში სტუმრად მყოფი პატრიარქი დომენტი, ვახტანგ VI-ის ძმა, დარეჯან თავდგირიძეს შეხვდა და ოსმალთაგან ქობულეთის განთავისუფლების ბრძოლის მეთაურად იმერეთის მეფე, ალექსანდრე V აურჩევიათ (სდსინ, 2009:257). სამწუხაროდ, ეს გეგმა არ გამართლებულა და 1772 წ., როდესაც რუსეთის ჯარმა საქართველოს ტერიტორია დატოვა, ოსმალებმა შეძლეს ქობულეთის ტერიტორიის დაკავება. ამ დროს ხინოს ეპარქიის ეპისკოპოსი იოანე ნუნუნავა გახლდათ, რომელიც იძულებული გახდა გასცლოდა ქობულეთს (სინ, 1973:659).

რაც შეეხება ქობულეთის მმართველ საგვარეულოს, მამუკა თავდგირიძე აკეთში გადავიდა. მისი შვილი მაქსიმე, უკვე გამაჰმადიანებული და სულეიმანად წოდებული, ქობულეთის ბეგად დაინიშნა. მე-18 საუკუნის 70-იან წლებში შექმნილი სირთულეების მიუხედავად, ქობულეთელები მაინც არ კარგავდნენ საბრძოლო სულისკვეთებას და იმედს იმერეთის მეფე სოლომონ პირველთან კავშირზე ამყარებდნენ. ამ სულისკვეთების გამოძახილი იყო 1784 წლის ნაჭისკრევის ბრძოლა. იმავე წლის მარტში სოლომონ პირველი ქობულეთისკენ დაიძრა და ადგილობრივ პატრიოტთა დახმარებით მოახერხა კიდეც ქობულეთის აღება, ჩაქვიც დაიბრუნა და ბათუმის მიმდებარე სოფლებიც, თუმცა, უკან დაბრუნებისას, 9 მარტს, ციხისძირის მიდამოებში ვერაგულად ჩასაფრებულმა მტერმა სამშობლოსთვის გულანთებული მეფე დაამარცხა. ამ მარცხის შედეგად, ქობულეთის მოსახლეობა XIX საუკუნეს ოსმალთა მფლობელობაში შეხვდა (ჩხატარაიშვილი, 1964:129).

იმდროინდელი სიტუაციის გადმოსაცემად საინტერესოა ტრაპიზონში ინგლისის კონსულ ჯიფორდ პალგრევის ჩანაწერები, რომელმაც 1862-1872 წლებში ფეხით შემოიარა მთელი ლაზისტანი: „ჩურუქ-სუ, სოფელი, რომელიც ოლქის სახელს ატარებს და ადმინისტრაციულ ცენტრს წარმოადგენს... ჩურუქ-სუში 145 დუქანია, ხოლო სახლი – 75. გარდა ამისა, აქ არის: მეჩეთი, ძველი ყაზარმა 400 ჯარისკაცისათვის... ოლქში 17 სოფელია: სახლები, ანუ, უფრო სწორად, კომლი – 1445-ია; ორივე სქესის მცხოვრებთა რიცხვი (ბავშვებთან ერთად) – 7378-ს უდრის. ისინი წარმოშობით ქართველები, ხოლო რწმენით მაჰმადიანები არიან; მათი მოქცევა მოხდა გასული საუკუნის დასაწყისში. ყველანი ლაპარაკობენ მხოლოდ ქართულად...“ (პალგრევი, 2012:50-55).

პალგრევის ჩანაწერებიდან ჩანს, რომ ქობულეთის მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი უკვე გამაჰმადიანებულია. აღნიშნულთან დაკავშირებით მეტად მნიშვნელოვანია ის ინფორმაცია, რომელსაც დიმიტრი ბაქრაძე გვთავაზობს თავის ცნობილ ნაშრომში „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიაში და აჭარაში“. ისტორიკოსმა ქობულეთში 1873 წელს იმოგზაურა, როდესაც ქალაქი ჯერ კიდევ ოსმალთა უღლის ქვეშ იმყოფებოდა. ხინოდან ეპისკოპოსის წასვლის შემდეგ ქრისტიანობის კრიზისზე და თითქმის საუკუნის შემდეგ ქობულეთში მაჰმადიანობის გავრცელების შედეგებს ავტორი შემდეგნაირად აღწერს:

„ჩურუქ-სუ სულ ერთიან გამუსლიმანებულია, თუმცა ქრისტიანობის კვალი ჯერ ჯიდევ შემორჩენილია: გზაში მაჩვენებს რამდენიმე ქრისტიანული ეკლესია, სახელდობრ სამებაში, ვარჯანულში, ხუცუბანსა და გვარაში. გვარას ტაძარი ცნობილია თეთროსანის სახელით და განსაკუთრებით განთქმულია ჩურუქ-სუსა და მთელ გურიაში. ჩურუქ-სუს ტაძრები ნანგრევებად ქცეულა, მაგრამ მაინცადამაინც ადგილობრივი მცხოვრებლები, ვერ ვიტყვი, პატივს სცემენო, უბრალოდ ეშინიათ: ჩვეულებრივ ავადმყოფობას, ყოველგვარ უბედურებას ოჯახში საქონლის განყდომას ისინი ხშირად მიაწერენ მათ მიერ მიტოვებული ტაძრებისა და მათი ხატების რისხვას. ამიტომ არის, რომ დროდადრო მათ სწირავენ ცხვრებს, ქათმებს და სხვა. განსაკუთრებით ბევრ მლოცველს იზიდავს თეთროსანის ღვთისმშობლის ხატი“ (ბაქრაძე, 1987:18-20).

დ. ბაქრაძე აღნიშნავს, რომ იმ დროს ქობულეთში 9592 ქართველი მაჰმადიანი ცხოვრობდა, რომლებიც მოსახლეობის 90%-ზე მეტს შეადგენდნენ (ბაქრაძე, 1987:18-20). თავისთავად ცხადია,

რომ მოსახლეობას დიდი მსხვერპლის ფასად მოუხდა საკუთარი სარწმუნოების დათმობა. როგორც 120 წლის აჭყვისთაველი ქამჯარიძე მოუთხრობდა ზაქარია ჭიჭინაძეს, ოსმალების გაბატონების შედეგად ქობულეთის მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი გურიაში გადასახლებულა. საბოლოოდ, ოსმალებმა ცრუ დაპირებებით, რომ ქრისტიანობას არ შეეხებოდნენ, გურიაში და ქუთაისში გახიზნული ხალხი უკან დააბრუნა. მართლაც, თავდაპირველად ეკლესიებში წირვა-ლოცვა აღდგენილა და ოსმალები მხოლოდ ხარკის გადახდით დაკმაყოფილებულან, მაგრამ მცირე დროის შემდეგ, როცა ოსმალებმა შეამჩნიეს, რომ დაცლილი მოსახლეობა ისევ შეივსო, მაშინვე დაიწყეს მათზე ზეწოლა. ჩოლოქთან დიდი რაზმი დააყენეს და გურიის საზღვარი ჩაკეტეს, დანარჩენი ჯარისკაცები კი ქობულეთის სოფლებში ჩააყენეს. სამხედრო მობილიზაციის შემდეგ ქობულეთელი მამაკაცები ერთად შეკრიბეს და ყველას გამაჰმადიანება მოსთხოვეს. ადგილობრივების პირველი პასუხი მტკიცე და შეუდრეკელი აღმოჩნდა – „არ შეგვიძლია, ჩვენ არ გაგმაჰმადიანდებით, დავიხოცებით და მაგას კი არ ვიზამთ“-ო. ოსმალები გამაჰმადიანებულ ქობულეთელებს აიძულებდნენ ადგილობრივებზე ფსიქოლოგიურ ზეწოლას, მაგრამ ამითაც ვერას გახდნენ. სოფელ ჭახათში გემის თოკით სახრჩობელა გაუკეთებიათ და იქ ძალიან ბევრი ქობულეთელი ჩამოუხრჩვიათ. სიკვდილით სჯიდნენ ყველას, ვინც ქრისტიანობას არ უარყოფდა. „რამდენიმე დღეს თოკით ეკიდნენ ხეებზე, დიდი აშლილობა მოხდა, დიდი სისხლის ღვრა, ოსმალები ქრისტიანებს კი არ აყენებდნენ და არც სხვაგან უშვებდნენ, ჩვენები კიდეც არ მაჰმადიანდებოდნენ და ამიტომ დღე და ღამე ხალხის ხოცვა იყო, დედაკაცებისა და ბავშვების ტირილი და დიდი უბედურება“. საქმე ისაა, რომ მშველელი არსაიდან არ ჩანდა. მიუხედავად სიმონ გურიელის მცდელობისა, ქობულეთელების ხოცვა მასიურად გრძელდებოდა. საბოლოოდ, ამან შედეგიც გამოიღო. მოსახლეობის დიდი ნაწილი განცდა, ხოლო ვინც ცოცხლად გადარჩა, მორალურად გატყდა და გამაჰმადიანდა. მიუხედავად იმისა, რომ ადგილობრივებმა სჯული შეიცვალეს, ისინი ეკლესიებსა და ხატებს მაინც პატივს სცემდნენ და ჩუმად ეკლესიებში ლოცულობდნენ. ეს რომ ოსმალებმა გაიგეს, ეკლესიების დანგრევასა და ჯამეებად გადაკეთებას მიმართეს. ასე დაუნგრევიათ სოფელ აჭყვის მთავარანგელოზის ეკლესიაც. მოსახლეობამ ტაძრის გადარჩენა რომ ვერ შეძლო, დანგრევამდე იქედან გამოტანილი ხატები, ჯვრები, წიგნები და სხვა ნივთები სახელდახელოდ გათხრილ ორმოში დამალეს. ოსმალები ახალგაზრდობას არწმუნებდნენ, რომ ქრისტიანები სამუშაოდ და მონობისთვის არიან გაჩენილები, მუსლიმანები კი – სალოცავადო, რომ მთავარია დღეში ხუთჯერ ილოცო და სარჩო საბადებელს ქრისტიანის ნამუშევრიდან აიღებო. მიდი, მოპარე ან წაართვი, ამაზე ღმერთი პასუხსაც კი არ მოგთხოვსო. გამაჰმადიანებულებს მუდამ ჩასჩინებდნენ, რომ თუ ქრისტიანს დაუმეგობრდება ან ღვინოს დალევს, სიკვდილის შემდეგ პირში გველი ჩაუძვრება და თავს წელში ამოჰყოფსო. მიუხედავად ამდენი ხოცვა-ჟლეტისა, ფიზიკური თუ ფსიქოლოგიური ძალადობისა, ქობულეთში ქრისტიანობა მაინც ვერ მოუხსპიათ. ზ. ჭიჭინაძესთან მოხუცი მჟავანაძის ნაამბობიდან ირკვევა, რომ ქობულეთში ჩუმად მაინც ინახავდნენ ქრისტიანობას. ხალვაშების და გორაძეების გვარში მღვდელი ჰყავდათ დამალული, რომელსაც სასულიერო კაბა გაეხადა და საერო ტანსაცმელი ჩაეცვა. როგორც მოგეხსენებათ, გურიის მხარე არ გამაჰმადიანებულა და ქობულეთელებიც, სიცოცხლის რისკის ფასად, ქრისტიანულ დღესასწაულებზე მეზობელ სოფლებში იპარებოდნენ სალოცავად. კერძოდ, აღდგომა დღეს გადადიოდნენ გურიის ნაწილში მოქცეულ ქაქუთის ეკლესიაში. დღესასწაულებზე რომ აღარაფერი ვთქვათ, ადგილობრივები დაკრძალვასაც ქრისტიანული წესით ცდილობდნენ. ხან გურიაში მიჰყავდათ ჩუმად მიცვალებული და ხან, პირიქით, მღვდელი გადმოჰყავდათ გურიიდან. ისეთი შემთხვევებიც ყოფილა, რომ გურიაში მიცვალებულის ჩუმად გადასვენებისას ოსმალები ჭირისუფალს მკვდარს ართმევდნენ და იქვე გზაზე უპატრონოდ პირუტყვების საგლეჯ-საჩიჩქნად ტოვებდნენ (ჭიჭინაძე, 1915:104-113).

1876 წელს, სწორედ გარდაცვლილი ქობულეთელის წესის ასაგებად გადმოსული მღვდლის მკვლელობას მოჰყვა ადგილობრივების აჯანყება ნაილ-ბეგ ხაჯიშვილის მეთაურობით. 1876 წელს ბალკანეთის ნახევარკუნძულის ქვეყნებმა ოსმალეთის იმპერიას ომი გამოუცხადეს. რადგან ამ დროს ქობულეთშიც ოსმალთა იმპერია მძლავრობდა, ოსმალებმა ქობულეთელებიც ომში გაიწვიეს. ორი თვის შემდეგ ფრონტიდან ოთხი ქობულეთელი გამოპარულა და სამშობლოში ამბავი ჩამოუტანია, თუ როგორ ძალღეროდ ექცევიან ოსმალები ომში ქართველებს. ამას დაემატა მეორე მნიშვნე-

ლოვანი მოვლენაც, კერძოდ, მღვდლის მკვლელობა. საქმე იმაში მდგომარეობდა, რომ გურიიდან, რომელიც რუსეთის იმპერიის საზღვრებში შედიოდა, მღვდლები ხშირად გადმოდიოდნენ ქობულეთში სამღვდელმსახუროდ და აქაურ ქართველებს ფარულად ნათლავდნენ. თუმცა, რახან იმ პერიოდში ომი მიმდინარეობდა, საზღვარზე სიტუაცია ძალიან დაძაბული იყო და გურული მღვდელიც, რომელიც დაკრძალვაზე მოდიოდა ქობულეთში, ოსმალებმა სიცოცხლეს გამოასალმეს. ამის საპასუხოდ ქობულეთლებმა ოსმალეთის იმპერიის შვიდი ჯარისკაცი (ალბანელები) მოკლა. ოსმალებმაც არ დააყოვნეს და სტამბოლიდან დახმარება ითხოვეს. გულხელდაკრეფილები არც ადგილობრივები დარჩენილან. ქობულეთის სოფელ მუხაესტატეში, ვინმე ხასანმა ოთხი თურქი ჯარისკაცი მოკლა. მალევე სხვა სოფლებიდანაც შეგროვდა ხალხი, მეთაურად კი ადგილობრივი ნაილ ბეგ ხაჯიშვილი აირჩიეს. ნაილ ხაჯიშვილმა მეამბოხეები ორ ჯგუფად გაყო. ერთ ჯგუფს ქობულეთის ციხე-სიმაგრეზე სამხრეთიდან უნდა შეეცია, რომელსაც ოსმალები აკონტროლებდნენ, მეორეს კი – ჩრდილოეთიდან. მეთაურმა ხალხი ზარბაზნების შესაძენადაც გააგზავნა და ოსმალთა ჯარში განვეულ ეროვნებით ქართველ ასკერებსაც დაუკავშირდა, რომლებიც ციხე-სიმაგრეში იყვნენ ჩაკეტილები. საბოლოოდ კი ქობულეთლებმა ციხე-სიმაგრე აიღეს. ნაილ ბეგმა დახმარება გურულებისგანაც ითხოვა და საპასუხო ბრძოლისთვის მოემზადა. ქართველები ოსმალთა შეტევას ზღვიდან ელოდნენ, თუმცა ოსმალებმა მოულოდნელად ჩაქვის მხრიდანაც შეუტყეს. მიუხედავად ოსმალთა რიცხობრივი უპირატესობისა, მათ პოზიციების დათმობა მოუხდათ. ამასობაში კი სახალხო მილიციის ფორმებში გურულებიც გამოჩნილან, რაც ოსმალებს რუსული არმიის მოსვლად აღუთქვამთ და შეშინებულებს უკან დახვევა დაუწყიათ. ამ სახმელეთო შეტევის მოგერიების შემდეგ ქობულეთლებს დიდხანს არ დაუსვენიათ. ოსმალები ზღვიდანაც გამოჩნდნენ. აქ ნაილ ბეგ ხაჯიშვილმა იჭკვიათა და ციხე-სიმაგრეიდან ოსმალთა დროშა არ მოახსნევინა, ასე ოსმალებს თავისიანები ვეგონებითო. მართლაც ასე მოხდა, ოსმალურ გემებს ქობულეთის სანაპიროს მშვიდობიანად მიდგომიან და ზღვაში ღუზა ჩაუშვიათ. ამით ნაილ ბეგს დრო უხელთებია და ზარბაზნის გასროლის ბრძანება გაუცია. სულ ორი გემი ჰყავდათ ოსმალებს. აქედან ერთი დაუზიანდათ. მიუხედავად ქობულეთლების სწორი ტაქტიკური სვლებისა, ოსმალთა რიცხობრივმა უპირატესობამ თავისი გაიტანა. საღამოს ცხრა საათზე ბრძოლა დასრულდა და ქობულეთელ მეამბოხეთა უმეტესი ნაწილი ბრძოლის ველზე გმირულად დაეცა. თავად ნაილ ბეგ ხაჯიშვილი კი ისე მძიმედ დაიჭრა, რომ ციხე-სიმაგრეში შესულ მტერს იგი მკვდარი ჰგონებია და სხვა გვამებთან ერთად პირდაპირ ზღვაში მოუსროლიათ. ნაილ ბეგთან ერთად ორი მეომარი გადარჩენილა, რომლებმაც რუსეთის ტერიტორიულ წყლებში გააღწიეს, სადაც გურულმა მეთევზეებმა იპოვეს. კიდევ უფრო საინტერესო ის არის, რომ ნაილ ბეგ ხაჯიშვილი 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომშიც კი იბრძოდა, როგორც გურული სახალხო რაზმის კაპიტანი (ლაბაძე, 2019).

ამდენად, მიუხედავად ოსმალთა ხანგრძლივი სისხლისმღვრელი ბატონობისა, ქობულეთის მოსახლეობის ერთმა ნაწილმა ფარულად შეძლო ქრისტიანული რწმენის შენარჩუნება. უფრო მეტიც, იყო შემთხვევები, როცა გამწარებული მოსახლეობა აჯანყებასა და სისხლისღვრასაც კი არ ერიდებოდა. მოსახლეობის მიერ ქრისტიანობის შემონახვა გამოიხატებოდა ზეპირი გადმოცემებისა და რწმენა-წარმოდგენების დონეზე. მაგალითად, თუკი რაიმე უბედურება მოხდებოდა,

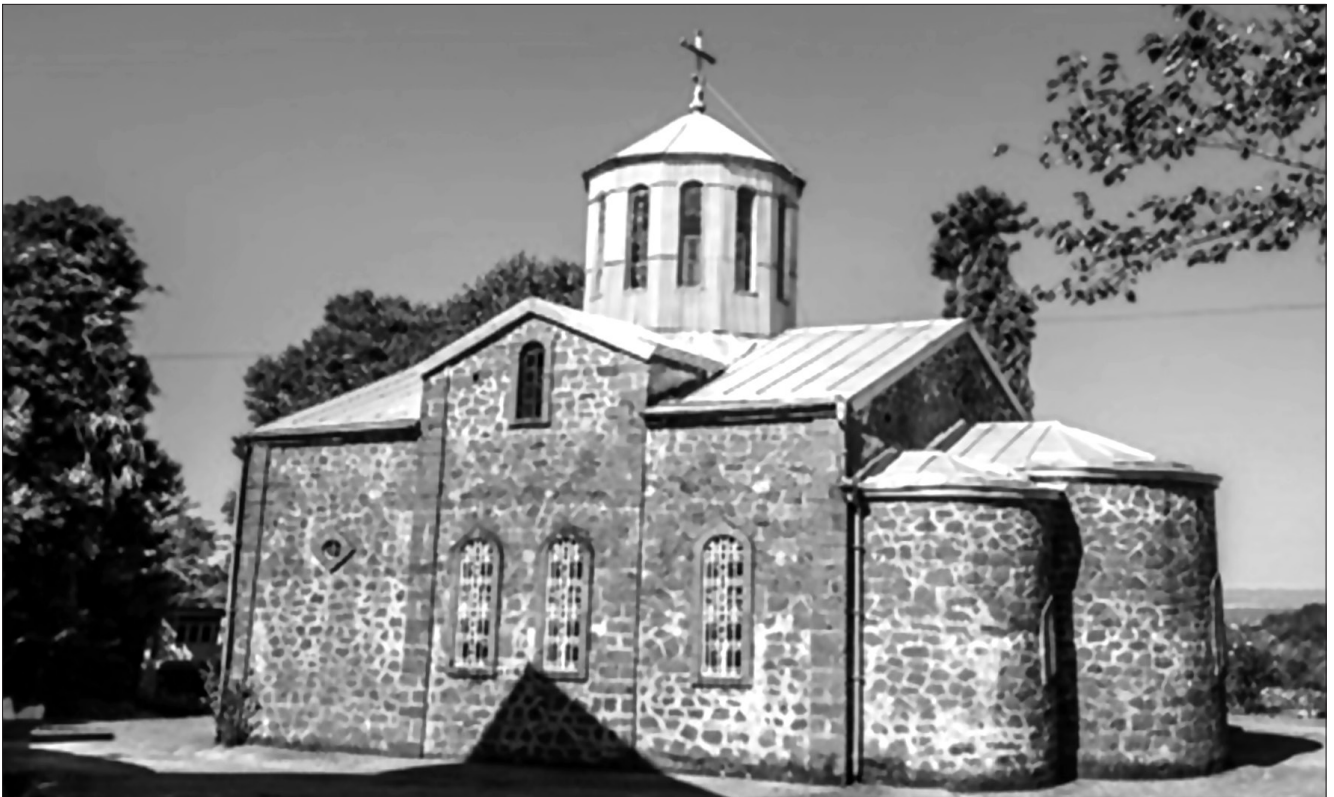
ნაილ ბეგ-ხაჯიშვილი

ბოდა, მოსახლეობა ამას ძველი სალოცავების მიტოვებას აბრალებდა, რაზეც ნათლად წერს იმდროინდელი ჟურნალისტი ალექსანდრე ფრენკელი: „ქრისტიანული გადმოცემები ძალუმად ცოცხლობს ქობულეთელთა მეხსიერებაში, როდესაც მას ეწევა რაიმე უბედურება ან ავადმყოფობა, ამას იგი თავისი წინაპრის მიერ დატოვებული ტაძრის (საყდრის) წყრომას მიაწერს... მიჰყავს შესაწირავად ქათამი, ცხვარი და სხვა. ქვეყანაში ახლაც არიან მალული ქრისტიანები“ (ფრენკელი, 2012:120).

როგორც ცნობილია, 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი რუსეთის გამარჯვებით დასრულდა. ამ ომმა ქართველებისთვის, განსაკუთრებით ოსმალეთის უღელქვეშ მყოფი საქართველოს დიდ ნაწილს, მათ შორის აჭარას, დიდი გამარჯვება და სიხარული მოუტანა. ომისშემდგომი პროცესები, რუსეთის ხელისუფლების მიერ გატარებული ღონისძიებები, ცხადია, შეეხო ქობულეთსაც. ქობულეთის მკვიდრთა დამოკიდებულებას ამ ფაქტის მიმართ სრულად გადმოსცემს თავის რაზმელებთან ერთად ქართულ ეროვნულ ჩასაცემელში გამონყობილი გულო აღა კაიკაციშვილის შემდეგი სიტყვები: „ჩვენო ქართველებო, ჩვენო ძმებო, ნათესავებო, და ბიძაშვილებო, თქვენი ჭირიმე, თქვენი, რომ ჩემმა თვალებმა დღეს თქვენ – ჩვენი ძმები ქობულეთში დაგინახათ. ვმადლობ ღმერთს და პატივს ვცემ მის განგებას, რომ ჩვენი და თქვენი ნატვრა შესრულდა, ღმერთმა შეგვანერათ“.

მართალია, აჭარის დედასამშობლოსთან დაბრუნების შემდეგ რუსეთისთვისაც მომგებიანი იყო ქრისტიანობის აღდგენა-გავრცელება. ეს პროცესი ნელ-ნელა განიცდიდა აღმავლობას, თუმცა მას „მუჰაჯირობის“ ძალზედ მძიმე შედეგი მოჰყვა. სან-სტეფანოს 1878 3 მარტის ხელშეკრულების 21-ე მუხლის თანხამად, რუსეთის გამგებლობაში მყოფ მოსახლეობის ნაწილს სამი წლის განმავლობაში თავისუფალი მიგრაცია შეეძლო. მიუხედავად იმისა, რომ ეს დოკუმენტი ოფიციალურად 1878 წელს გაფორმდა, მუჰაჯირობის პროცესი უფრო ადრე, 1877 წლიდან დაიწყო და 1881 წ. შემდეგაც გრძელდებოდა. ცხადია, ოსმალთა ხანგრძლივმა ბატონობამ თავისი დალი დაასვა ქობულეთის ადგილობრივი მოსახლეობის ცნობიერებასაც. მოსახლეობის რელიგიური შეხედულებების ფორმირებას, ქრისტიანულ რწმენაში დაბრუნებას რომ დრო დასჭირდებოდა, ეს კარგად ესმოდა ადგილობრივი მოსახლეობის იმ ნაწილს, რომლის წარმომადგენელი ქობულეთელი ხასან ბეგ ბეჟანოძე შემდეგნაირად განმარტავდა: „თუკი ქობულეთში დარჩებოდა ადგილობრივი მოსახლეობა, დროთა განმავლობაში თავისთავად მიატოვებდა ისლამს და ქრისტიანობას მიიღებდა, რაც მათთვის მიუღებელი იყო“. საგულისხმოა, რომ ქობულეთლები გადასახლების მიზეზს შემდეგნაირად ხსნიდნენ: „ჩვენ რუსებს და ქართველებს ახლოს ვერ მივეკარებით, მათი ადათი და წესი ჩვენი რჯულის წინააღმდეგია. ჩვენ ოჯახში შემოცვივდებიან და ყოველივეს წაგვიხდენენ“. ამ სიტყვებიდან ცხადად ჩანს, ქობულეთის მოსახლეობის ცნობიერების შელახვა, რასაც ოსმალთა აქტიური პროპაგანდა გამყიდველ ადგილობრივ თავკაცთა თანადგომით, სისტემატიურად ეწეოდა. გარდა ამისა, მოწმდება მოსახლეობის იძულებითი გადასახლების ფაქტებიც. მუჰაჯირთა რაოდენობა შემდეგნაირად აისახა ზ. ჭიჭინაძის მიერ შედგენილ სტატისტიკაში: ქაქუთი – 30 კომლი, ლელვა – 25 კომლი, წყავროკა – 50 კომლი, კოხი – 40 კომლი, ჩეხედანა – 30 კომლი, აჭყვისთავი – 30 კომლი, ზენითი – 40 კომლი, ალამბარი – 100 კომლი, გვარა – 30 კომლი, ხუცუბანი – 50 კომლი, სოფელი ქობულეთი – 40 კომლი, კონდიდი – 20 კომლი, კვირიკე – 137 კომლი, დაგვა – 30 კომლი, სამება – 20 კომლი, ჭახათი – 10 კომლი, კეჭიეთი – 20 კომლი, ვარჯანული – 15 კომლი, ტყემაკარავი – 10 კომლი, ცხეუმანი – 10 კომლი, კობალაური – 40 კომლი, და სხვ. ამ მონაცემით ქობულეთიდან 1200 კომლი გადასახლებულა, თუმცა, ზ. ჭიჭინაძის შენიშვნით, ეს რიცხვი გაცილებით ნაკლებია, ვიდრე ადგილობრივად გავრცელებული ცნობა ქობულეთიდან 2000 კომლის გადასახლების შესახებ, რასაც ავტორი ხსნის იმ გარემოებით, რომ მას არ აღუწერია პატარ-პატარა სოფლები (ჭიჭინაძე, 2013:51-65).

ყოველივე ამის შედეგად, ქობულეთში ძალზედ გაუარესდა დემოგრაფიული ვითარება (ფრენკელი, 2012:197), თუმცა, ქრისტიანობის გავრცელება სხვა ფაქტორმაც დააჩქარა. თურქეთიდან დაიწყო ქრისტიანი ბერძნების გადმოსახლება, რომლებმაც მნიშვნელოვნად შეცვალეს ქობულეთში არსებული რელიგიური ვითარება. მაგალითად, ქობულეთის სოფელ დაგვაში 1881 წელს 21 ბერძენი ოჯახი დასახლებულა, 1907 წლის მონაცემებით კი მათი რიცხვი 602 ადამიანს შეადგენდა. ბერძნებს

აჭყვის წმინდა პეტრესა და პავლეს სახელობის ეკლესია.

კარგი აღმსარებლობითი სარბიელი შეექმნათ ან უკვე ქრისტიანული რუსეთის დაქვემდებარებაში მყოფ ქობულეთის ტერიტორიაზე და ამან შედეგიც გამოიღო – ქობულეთში აშენდა არაერთი ბერძნული ეკლესია (ბადაშვილი, 2023:27). მაგალითად, ქობულეთის სოფელ კვირიკეში ჩასახლებულმა ბერძნებმა 1898-1910 წლებში ააშენეს წმინდა ელენესა და კონსტანტინეს სახელობის ეკლესია.

რუსი გენერლის სახელს უკავშირდება ქალაქ ქობულეთში პოსტოსმალურ პერიოდში აშენებული პირველი ეკლესია. მოსახლეობაში გავრცელებული გადმოცემით, ამ ეკლესიის აშენება წმინდა ნიკოლოზის სასწაულსაც უკავშირდება, რომელმაც მეზღვაურები შტორმისგან გადაარჩინა და ამ ეკლესიის ადგილას გამორიყა (შაქარიშვილი, დღიური №1). 1877-1878 წლის რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს ქობულეთის ფრონტზე გარდაიცვალა გენერალი შერმეტიევი, რომელიც ჯერ ძმათა სასაფლაოზე, ხოლო აქედან დაახლოებით ორ წელიწადში, დღევანდელი სასულიერო გიმნაზიის ეზოში ჯარისკაცებისგან განცალკევებით დაუკრძალავთ და მისი სულის საცხოვნებლად წმინდა ნიკოლოზის ეკლესია აუშენებიათ. ოსმალთა ბატონობის შემდეგ ქობულეთში მისიონერულ საქმიანობას არაერთი მოღვაწე სასულიერო პირი ეწეოდა. პირველ რიგში, უნდა დავასახელოთ ლეონიდე ოქროპირიძე, რომელმაც ზუსტად განსაზღვრა გამაჰმადიანებულ აჭარლებთან დაახლოებისა და ნდობის მოპოვების გზა – „მაშ, თუ გვსურს ეროვნულ-კულტურულად ქართულ მუსლიმანებთან დაახლოება და მათთან განუყრელად შესისხლბორცება, უნდა პირიდან ლუკმა გამოვიდოთ, პერანგები გავიხადოთ და აჭარა-ქობულეთი მოვფინოთ ქართული მწიგნობრობით“ (წულაძე, 1991:137-138). ლეონიდე ოქროპირიძე რომ ადრიდანვე გასცნობია ქობულეთს და აუღია ჯვარი მისიონერობისა, კარგად ჩანს თავისი ბიძისადმი-ეპისკოპოს ალექსანდრე ოქროპირიძისადმი მიწერილი წერილის მიხედვით, და ამ ვარაუდს განამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ 1888 წელს სკოლების ინსპექტორად დანიშნული, ქრისტიანობის აღმდგენელი ლეონიდე ოქროპირიძეს კონკრეტულად კი ქობულეთშიც უმოღვაწია. აღნიშნულ გარემოებას შეეხება 1888 წ. დათარიღებული მიმოწერა ეპისკოპოს ალექსანდრე ოქროპირიძისა ლეონიდესადმი: „მისიონერობას გიქადიან საინგილოში, ქობულეთ-აჭარაში და შავი ზღვის ნაპირებს და აბა რას იტყვი ამაზეო?“ ამის პასუხად იმ ხანად მღვდელმონაზონ ლეონიდეს ასე უპასუხნია: „მე ვიზრდებოდი სემინარიაში ქრისტიანობის აღმდგენელი საზოგადოების ხარჯით და, მაშასადამე, ჩემი ზნეობრივი მოვალეობა, რომ არ უმტყუნო მაგ საზოგადოებას, მისიონერობა, ღვთის განგებამ ჯერ კიდევ ბავშვობაში მქონია სახსოვარი. შე-

მდეგში ამავე ღვთის განგებამ მიჩვენა თვით ადგილიც ჩემი ღვანლისათვის. ვინ არ მიხვდება, რომ ღვთის განგება და არა უბრალო შემთხვევა იყო, რომ მე თქვენთან ერთად ვიყავ ქობულეთში, ამ საგანზე მქონდა ლაპარაკი და თქვენთან ერთად ვნახე ძველი ეკლესიის ნანგრევი თეთროსანი! ის დრო ჩემთვის დაუფიქრარი იქნება და არის კიდევ. იმ დროსვე შემიყვარდა ქობულეთი, მაშინვე ვიგრძენი ქობულეთლების სიახლოვე და გეფიცები ღმერთსა, მასუკან ჩემი გული და სული აქ დარჩა“ (ვარდოსანიძე, 2014:12-13).

როგორც წერილიდან ირკვევა, ალესანდრე ოქროპირიძეს, რომელიც 1882-1885 წლებში გურიის ეპისკოპოსი იყო, უმოგზაურია ქობულეთში. ქართველებისთვის და, ზოგადად, ქრისტიანებისთვის გზა 1878 წლიდან გაიხსნა და ამ დროიდან დაიწყო აქ მისიონერობაც. თუკი ლეონიდე ოქროპირიძე იგონებს, რომ ის ქობულეთში ბიძასთან ერთად ნამყოფია და უსაუბრია მისიონერობაზე, მაშინ ისინი აქ XIX ს. 80-იანი წლების დასაწყისში, უფრო ზუსტად კი 1884 წლამდე უნდა ყოფილიყვნენ, რადგან ამ პერიოდიდან მოყოლებული 1888 წლამდე ლეონიდე ოქროპირიძე კიევის სასულიერო სასწავლებელში სწავლობდა. გარდა ამისა, 1887 წლამდე რომ ქობულეთის მხარეში, სმეკალოვკის ეკლესიაში, ნათლობის ჩასატარებლად და სხვა ქრისტიანული საიდუმლოებების აღსასრულებლად მღვდელი ბათუმიდან ჩამოჰყავდათ, ექიმ პანტიუხოვის ჩანაწერებითაც დასტურდება (პანტიუხოვი, 1900:45). ასე, რომ მღვდელმონაზონ ლეონიდე ოქროპირიძეს ქობულეთში 1889 წლიდან უმოღვანია, ხოლო 1891 წლიდან სამღვდლო მისია ბენიამინ ღლონტს გაუგრძელებია. ამ ფაქტს აკონკრეტებს ლეონიდე ოქროპირიძის 1915 წლის ჩანაწერი, სადაც შენიშნულია, რომ ქობულეთში უკვე 24 წელია რაც მისიონერი მღვდელი მოღვაწეობსო. როგორც თავად ეპისკოპოსი ლეონიდე ოქროპირიძე ახასიათებდა, ბენიამინ ღლონტი არ გამოირჩეოდა ბრტყელ-ბრტყელი ფრაზეებითა და დემონსტრაციული გამოსვლებით. თუმცა მას იმდენად დიდ პატივს სცემდნენ აქაურები, რომ მეჩეთშიც ხშირად ეძახდნენ ჭკუის დასაკითხადო. ქალიშვილის ან ვაჟიშვილის ქორწილი არ ჩაივლიდა ქობულეთში ისე, რომ ბენიამინ ღლონტისთვის არ ეთხოვათ მათი დალოცვა და ხშირი ყოფილა სტუმრობებიც მის ოჯახში. თუკი დიმიტრი ბაქრაძე წერს, რომ გარეთ ვერ ნახავ ქობულეთელ ქალებსო, ახლა უკვე ლეონიდე ოქროპირიძე ხაზგასმით აღნიშნავს ადგილობრივი მუსლიმანი ქალების გულახდილ საუბრებს ამ ღვანლმოსილ სასულიერო პირთან. იმავე პერიოდში ქობულეთში სამრევლო სკოლაც გახსნილა, რის შედეგად არაერთი ადგილობრივი გაქრისტიანებულა და მისმა სახელმა მეზობელ მუსლიმანებთანაც კი მიაღწიაო (შდრ. საეკლესიო-სამრევლო სკოლაში... 12 წლამდე ბავშვებს ასწავლიან (პანტიუხოვი, 1900:42). მაგალითად, ხულოში მცხოვრებმა ხოჯამ ლეონიდეს შემდეგი სიტყვებით მიმართა: „ხულოელ ქართველ მაჰმადიანებს გაგებული გვაქვს, რომ თქვენ სწავლობთ ქობულეთელ მაჰმადიანებს, ქობულეთში ავრცელებთ ქართულ მწიგნობრობას, ხელს უწყობთ სასწავლებლის გახსნას და ეხმარებით იქაურ ჩვენს ძმებს მათი შვილების სწავლა-აღზრდაში. ჩვენც ქობულეთლების ძმები და მეზობლები ვართ, ჩვენც მათი სარწმუნოების მიმდევარნი და მათი ენით მოუბარნი ვართ, ვფიქრობდით, რომ აჭარაშიაც მობრძანდებოდით, აჭარლებსაც გაგვაგონებდით თქვენს ძმურ სიტყვას, ჩვენც გვინინამძღოლებდით ჩვენი შვილების სწავლა-განათლების საქმეში; დავიღალენით ამდენს ხანს თქვენი გზისაკენ მზერით და აი ახლა პირადად ჩამოვედი თქვენთან სათხოვნელად, რომ ხულოში მობრძანდეთ და ქობულეთლებივით დაგვიახლოვოთ“. ეს სიტყვები ნათელს ფენს თუ რა მდგომარეობა უნდა ყოფილიყო იმ დროს ქობულეთში. როგორც ჩვენთვის ცნობილია, ქრისტიანობა მწიგნობრული რელიგიაა, მის გასავრცელებლად და უკეთ გასაგებად ძალიან დიდი მნიშვნელობა აქვს ქრისტიანული ლიტერატურის გავრცელებას. გამონაკლისი არც ქობულეთი ყოფილა. 1912 წელს ქობულეთელებს თავად მოუთხოვიათ ლეონიდე ოქროპირიძისთვის ქრისტიანული ლიტერატურის მიწოდება და ქართული სამკითხველოს დაარსება. ეს წერილი ეპისკოპოსისთვის ძალიან ამაღელვებელი აღმოჩნდა და სიხარულის ცრემლებითაც უტირია. წერილის მიწერიდან ერთ წელიწადში, 1913 წელს ქობულეთელთა სურვილი შესრულდა – ქალაქში პირველი ქართული ბიბლიოთეკაც გაიხსნა (ალიბეგაშვილი, 2019:5-6).

აქვე გვსურს წარმოგიდგინოთ საინტერესო ფოტოები ლუარსაბ ტოგონიძის ფოტო-არქივებიდან, რომლებიც მოგვანოდა დეკანოზმა გაბრიელმა (ჟღენტი) და ისტორიკოსმა უჩა ოქროპირიძემ, რისთვისაც ძალიან დიდ მადლობას ვუხდით მათ.

ფოტო გადაღებულია ქობულეთში 1913 წელს, პირველი ბიბლიოთეკის გახსნის დღეს. წინა ხაზში სხედან: მარცხნიდან მეორე – სკენდერ ეფენდი ცივაძე, მეოთხე – გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსი ლეონიდე ოქროპირიძე, მის უკან დგას მწერალი დავით კლდიაშვილი. დგანან: მარცხნიდან პირველი – მღვდელი ბენიამინ ლლონტი და მესამე – გულო ალა კაიკაციშვილი.

მეორე ფოტოც ასევე ქობულეთშია გადაღებული. ცენტრში ზის მღვდელი ბენიამინ ლლონტი, რომლის ირგვლივ ადგილობრივი ახალგაზრდები არიან

მართალია, აღნიშნულ პერიოდში ქობულეთში ძალზედ მცირე იყო ქართული წერა-კითხვის მცოდნე, რაზეც შენიშნავდა ზაქარია ჭიჭინაძე, მაგრამ მოსახლეობაში შემონახული იყო დამწერლობის ძველი სახე „დედაბრული“ ხელის სახით. ადგილობრივი მოსახლეობა ქართულ მწერლობას და ქრისტიანულ ლიტერატურას მღვდელ ბენიამინ ლლონტისა და მისი შესანიშნავი მედავითნის დახმარებით ყოველდღიურად ეცნობოდა, რასაც ლეონიდე ოქროპირიძის წერილიდან ვგებულობთ. სასულიერო პირთა მისიონერული ღვაწლით გაიზარდა წერა-კითხვის მცოდნეთა რაოდენობა, ჩამო-

ყალიბდა მრევლი, რომელიც 30 კომლისგან შედგებოდა, რაც მინიმუმ 90 ადამიანს ნიშნავს (ალიბეგაშვილი, 2019:8). სავარაუდოდ, მრევლის მეტ რაოდენობაზე მიანიშნებს ექიმ პანტიუხოვის ინფორმაცია, რომლის მიხედვით 1887, 1889 და 1890 წლებში ჩურუქ-სუში დაბადებულია 230 მართლმადიდებელი ქრისტიანი, ხოლო 102 ადამიანი გარდაცვლილა (პანტიუხოვი, 1900:46).

რა თქმა უნდა, სასულიერო მოღვაწეთა ძალისხმევა საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან მჭიდრო კავშირში წარიმართა. სწორედ ამ პერიოდიდან შეინიშნება ქართული მოწინავე საზოგადოებრიობის ინტერესის ზრდა აჭარის მიმართ. მუჰაჯირობის ტრაგედიით გამოწვეულ ტკივილს ნამდვილი ჭირისუფალივით თანაუგრძნობდნენ ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, ვაჟა-ფშაველა, სერგეი მესხი, იაკობ გოგებაშვილი, ზაქარია ჭიჭინაძე, გრიგოლ გურიელი, იოსებ იმედაშვილი და სხვ. დედაეკლესიასთან მათი მჭიდრო კავშირით, ქობულეთის მკვიდრი მოსახლეობის თანადგომით, დედასამშობლოსგან სამსაუკუნოვანი განშორების მიუხედავად, კვლავ გაჩნდა კულტურული განვითარების, სულიერი აღორძინების პერსპექტივა.

XIX საუკუნის 80-იან წლებში, როგორც ცნობილია, ქობულეთის მკვიდრნი აქტიურად დაუკავშირდნენ თბილისში „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“, რომელიც 1879 წელს დაარსდა. XIX ს-ის 70-80-იანი წლების მიჯნაზე აღნიშნული საზოგადოების ძალისხმევით, ნაყოფიერი ნიადაგი შეიქმნა ქართული სახალხო სკოლების გახსნისათვის. ამ საქმეს ქობულეთში არაერთი პატრიოტი მამულიშვილი ემსახურებოდა. ესენი იყვნენ: ყურშუმ და მემედ ჭყონიები, რეჯებ და დედე-ალა ნიჟარაძეები, სკენდერ ცივაძე, ხუსეინ ბეჟანიძე, გულო-ალა კაიკაციშვილი და სხვ. უკვე, XIX ს. 70-იანი წლებიდან, აჭარაში იყო დაბალი ტიპის ორი სკოლა – ბერძნული და თურქული (სდსინ, 2009:531). არსებულ პირობებში, ქობულეთის მოსახლეობა მოითხოვდა სკოლების გახსნას და იქ ქართულის სავალდებულო სწავლებას. ამ მიზნით 1890 წელს იონა მეუნარგიამ, 1896 წელს კი ევტიქი მამინაშვილმა ქრისტიანობის აღმდგენელი საზოგადოების წინაშე დააყენა სწავლა-განათლების გავრცელების საკითხი, მაგრამ მათი თხოვნა სკოლის გახსნაზე მხოლოდ მოგვიანებით დაკმაყოფილდა (ცივაძე, 1970:10; კომახიძე, II, 2006:8; მათზე..., 2010:172; ჩელებაძე, 2019:282-306;). სამწუხაროდ, XX საუკუნის 10-იან წლებში მიმდინარე პირველი მსოფლიო ომის გამო, აღმავლობით დაწყებული საქმე ზოგან სკოლების დახურვით დასრულდა (სდსინ, 2009:532;535).

როგორც ვხედავთ, XIX საუკუნის მიწურულსა და XX საუკუნის დასაწყისში ქობულეთის მხარეში ვითარება პროგრესული იყო და ყველაფერი კარგად მიდიოდა, თუმცა საქმეს აფერხებდა სხვა პრობლემებიც. მღვდელი ბენიამინ ლლოტი, გარდა ქრისტიანობისა, ადგილობრივ მოსახლეობაში აქტიურად ეწეოდა ეროვნული სულისკვეთების გაღვივებას, რასაც დაუპირისპირდნენ ერთმორწმუნე იმპერიის მსახურები და აქტიურად დაიწყეს შესაბამისი ზომების გატარებაც. ისინი მოითხოვდნენ ქობულეთიდან მღვდელ ბენიამინ ლლონტის განწევას, რომელიც თითქოსდა რუსულ ენის არასაკმარისი ცოდნის გამო სათანადოდ ვერ ატარებდა წირვა-ლოცვას და ამიტომ რუსი მღვდლის მოყვანას მოითხოვდნენ. საბედნიეროდ, არ შესრულებულა მათი მოთხოვნა, მაგრამ აშკარად ჩანს, რომ ხშირი იქნებოდა ხელოვნურად პროვოცირებული ხელისშემშლელი გარემოებები და გარდა მუსლიმების წინააღმდეგობისა, ბენიამინ ლლონტს არც ერთმორწმუნე რუსების წინააღმდეგობები არ უნდა დაკლებოდა (ალიბეგაშვილი, 2019:8).

ამრიგად, ქობულეთის მოსახლეობამ საქართველოს სასულიერო პირთა თავდადებული ღვაწლითა და ქართველ მამულიშვილთა მხარდაჭერით შეძლო მართლმადიდებლური სარწმუნოებისთვის ნიადაგის მომზადება, რითაც ქობულეთში საბოლოოდ აღდგა წირვა-ლოცვა. ასე, რომ ქრისტიანული სარწმუნოების ისტორია ქობულეთში კიდევ ერთი მაგალითია უფლის სიტყვების ჭეშმარიტებისა – „ამას კლდესა ზედა აღვაშენო მე ეკლესიაჲ ჩემი და ბჭენი ჯოჯოხეთისანი ვერ ერეოდიან მას“ (მათე, 16,18) – რომლიდანაც ჩანს, რომ ეკლესია მუდმივ ბრძოლაში იქნება ბოროტებასა და ცოდვასთან, მაგრამ მას ჯოჯოხეთის ძალებიც კი ვერაფერს დააკლებენ.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. ალიბეგაშვილი, 2019: – კონსტანტინე ალიბეგაშვილი, „ექლვნება სრულიად საქართველოს კათოლიკოს პატრიარქ ლეონიდე ოქროპირიძეს 100 წლის თავს ტახტზე აღსაყდრებიდან“, თბილისი, 2019.

2. ახალი აღთქმა უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესი, (მათე 16, 18)
3. ბაქრაძე, 1987: – დიმიტრი ბაქრაძე, „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში“, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, 1987
4. ბაბილოძე, 1958: – გრიგოლ ბაბილოძე. სახალხო განათლება აჭარის ასს რესპუბლიკაში (1921-1957 წწ.). ბათუმი.
5. ბადაშვილი, 2023: – ბერძნები საქართველოში/Greeks in Georgia. (XIX საუკუნის II ნახევარი – XX საუკუნის დასაწყისი) თბილისი, საქართველოს ეროვნული არქივი
6. ვარდოსანიძე, 2014: – სერგო ვარდოსანიძე, „სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი, უწმინდესი და უნეტარესი (1861 წწ.), გამომცემლობა „ნათლისმცემელი“, თბილისი, 2014.
7. ინაიშვილი, 1993, – ნინო ინაიშვილი. ციხისძირის ახ.წ. I – VII სს. არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი, გამომცემლობა „მეცნიერება“
8. მათზე წერდა აჭარა, 2010, – ბათუმი. გამომც., „აჭარა“.
9. სახოკია, 1985-თედო სახოკია. მოგზაურობანი. ბათუმი. „საბჭოთა აჭარა“.
10. სდსინ, 2009: – სამხრეთ დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები – აჭარა, ტომი II, V საუკუნე – 1877 წელი, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, ბათუმი, 2009.
11. სინ, 1973: – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, რვა ტომად. ტომი II, გამომც., „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
12. ფრენკელი, 2012: – ნარკვევები ჩურუქ-სუ-ზე და ბათუმზე – ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო რამაზ სურმანიძემ; თარგმნა აზიზ ახვლედიანმა. თბილისი, 2012.
13. ყაზბეგი, 1960 – გიორგი ყაზბეგი. სამი თვე თურქეთის საქართველოში. ბათუმი. გამომც. „საბჭოთა აჭარა“.
14. შაქარიშვილი, 2023: – სულხან შაქარიშვილი, საველე ექსპედიციის დღიური №1,2
15. ჩელებაძე, 2012: – ნაილა ჩელებაძე. „დედაბრული“ ხელის თავისებურების შესახებ, საერთაშორისო კონფერენცია – „საქართველო და თურქეთი: კულტურულ ურთიერთობათა ისტორია, დღევანდლობა და პერსპექტივები“. თბილისი.
16. ჩელებაძე, 2019: – ნაილა ჩელებაძე, განათლება და კულტურა ქობულეთის მუნიციპალიტეტში, ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, XIV, (2019): ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, ბათუმი
17. ჩხატარაიშვილი, 1964 – ქველი ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავროს პოლიტიკური ისტორიიდან (XVIII საუკუნის 70-80-იანი წლები), ჟ. „მაცნე“, №4, 1964
18. ცივაძე, 1970 – ეთერ ცივაძე. ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლის განვითარება აჭარის ასს რესპუბლიკაში. ბათუმი. „საბჭოთა აჭარა“.
19. ჭიჭინაძე, 1915 – ზაქარია ჭიჭინაძე. ვინ სწერა ქართველ მაჰმადიანთა შესახებ? ჟ. „თეატრი და ცხოვრება“, №26. თბილისი.
20. ჭიჭინაძე, 2004: – ზაქარია ჭიჭინაძე. ქართველთა გამუსლიმება სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში (ზეპირი გადმოცემების მიხედვით). თბილისი.
21. ჭიჭინაძე, 2013 – ზაქარია ჭიჭინაძე. მუსულმან ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში. გამომც., „უნივერსალი“, თბილისი
22. ხახუტაიშვილი, 2017 – მზია ხახუტაიშვილი. ქობულურ-აჭარული დედაბრული ხელი. თბილისი.
23. წულაძე, 1991 – აპოლონ წულაძე. ძმური სიტყვა. ბათუმი. „აჭარა“.
24. Пальгрев Джиффорд. Отчетъ о провинциях Трапезондской, Сивасской, Кастамуниискрой и части Ангорской . ИКОИРГО, Т. 7, №2, 1882.
25. Д-ръ Пантюхов. Кобулети как приморский курорт. Тифлис, 1906.
26. ინტერნეტ-რესურსი: ლაბაძე, 2019: – ლაბაძე მიხეილ, „მაი ამბავი გურჯისტანში რომ არავინ იცოდეს, სირცხვილია...“ – ქობულეთელთა აჯანყება ნაილ-ბეგ ხაჯიშვილის მეთაურობით, გაზ. „კვირის პალიტრა“, 2019 წლის 26 მარტი, <https://kvirispalitra.ge/article/52009-qmaiamsbasvi-gursjisstansshi-rom-arasvin-icosdes-sirsckhvisliaq-qobuletheltha-ajanayeba-nail-beg-khasijshvislis-methaurobith/>